

„énekmondók” nélkül, akik „az ősök, a hősök tet-
teit élő dalba öröklítették”. E nézete lappangó el-
lenkezést jelez egyebek között a poziúvista,
eseménytörténet-centrikus történettudomá-
nyi iskolával is, meg kapcsolatban áll az epi-
kai hitelről való felfogásával. Ugyanakkor
abban is korhű marad, hogy a HÁBOR ÉNE-
KÉ-ben az ősi évek szózatos stílusát, a ZACH
KLÁRA-ban egy XIV. századi hegedűs truba-
dúr énekét rekonstruálja. Az utóbbinak
Arany maga szerezte zenéjét Bartalus nyomán
Kodály tette valamennyire publikussá.

A TOLDI-trilógia elemzése egy ponton tű-
nik fel problematikusnak és vitathatónak: a
TOLDI SZERELME határozott elmarasztalásá-
ban, még közelebről a hatodik énekkel kez-
dő második rész túl szigorú és kategorikus
megítélésében. E kritikai kifogásnak megvan
az előtörténete a szakirodalomban. Keresz-
tury-nál motíválhatja az inkább a fenntartás-
kat ismétlő gondolatmenetet az, hogy a hun
ciklust tartja az Arany számára szubjektíve
legfontosabb epikus tervnek (bár a költő
„jobb része arany álma”-ként együtt említé
Toldit és Csabát), s leginkább az, hogy az
egyihletű, az alapos fölkészülés, anyaggyűj-
tés után mintegy spontán lendületben fog-
gant műveket részleteti előnyben a – szerin-
tünk csak látszólag – kínkeserves szakadé-
kossággal létrejöttel szemben. A kitűnően
elemzett „első” TOLDI-ról ezt írja: „Arany leg-
bizakodóbb, legboldogabb műve. A benne kifejezés-
re jutó lélekállapot egymemléke az ihlet egymemlé-
ségéből fakad.”

A monográfus joggal kifogásolja, hogy a
TOLDI SZERELMÉ-vel kapcsolatos problémák
megoldásával a kutatás még adós, de ő maga
is aránytalanul szűkszavúan intézi el ezt a
rejtelmes, hatalmas művet. Nem vesz tudomást
olyan, az újabb Arany-irodalomban mégiscsak
megpendített kérdésekről, amilyen a vergiliusi
eposzforma tudatos imitációja (az első részben
inkább az ODÜSSZEA, a másodikban inkább az
ILLIUSZ világa támad föl, sokszoros modern
áútelítéssel), vagy a zenei úpusú motívumszerkezet
koherenciája. Az álarcviseles, az elhallgatás,
a látszatélet, a tetszhalál általános sorsként
való felfogása a kései Arany világképének
esztakologikus és transzcendentális sajátságára
vet fényt. Toldi a szerelmi boldogság esélyét
játssza el érzelmileg provinciális visszamaradottsága
miatt

(bár vitézként, daliaként még örege is szükség
van rá), Lajos király nápolyi bosszúhad-
járata véres buborékként foszlik szét a törté-
nelemben. Csak a vezelel, a bűnbánat, az
alázat, a megbocsátás jelenthet – mint az
operaszerűen komponált fináléban – valami
megváltásfélét a nemzetnek, az uralkodónak,
Toldinak, a kobzosnak és szerelmének. Ilyen
sorslátomások jegyében (és utalhatnánk az
ŐSZIKÉK haláltánc-vonatkozásaira is bősé-
gel) nem lehet heroizálni az elvesztett hazát
visszafoglaló Csaba királyfit. Törvényszerű és
szükséges tehát, hogy a két nagy epikus cik-
lus közül melyiknek kerül a végére a nevezet-
es mondat: „Csak ez egy munkámmal igazán
tartoztam.” És a másik marad „aba”.

Köszönet és hála illeti Keresztury Dezsőt,
hogy hatalmas erudícióval, a tudós pontossá-
gával, a művész és az esszéista ihletett költé-
szetértésével, kifogásolhatatlan arányérzék-
kel összefoglalta és számba vehetetlen, csak
tőle észrevett vonással gazdagította azt a ké-
pet, amelyet József Attilát idézve „vagyonos
atyánkról” alkotott, alkothat Arany János ol-
vasója. Valamennyiünk tudatában Arany a
szerkezeti tökély és a nyelvében élő magyar-
ság szimbóluma. A MINDVÉGIG írója olyan
szférában mozog, amelyet Goethe szavával
így jellemezhetünk: „Fol azzal érsz, akü meg-
érsz.”

Csütös Miklós

AZ IRODALOMTÖRTÉNET-ÍRÁS NEMZETI LÁTÓSZÖGE

Szörényi László: „múltaddal valamit kezdeni”
Magvető, 1989. 229 oldal, 45 Ft

A Szörényi László irodalomtörténeti tanul-
mánykötetéről eddig megjelent és általam is-
mert két kritikának van két figyelemre méltó,
közös vonása. Egyrészt Imre László és Szaj-
bély Mihály is nagyra értékeli a művet. Meg-
egyezik ezzel az én véleményem is, s elegendő
itt a tanulmányok olvasásakor állandóan

visszatérő élményre utalni: ahogyan Szörényi a XIX. századi magyar művekben feltárja az antik minták és klasszikus műfajok meghatározó hatását, abban láthatóvá válik a szerző legendás műveltsége, valamint érdeklődésének iránya is, miszerint – Arany János fogalompárját használva – a hagyomány és a lelemény közül elsősorban az előző működésének módja izgatja. Másrészt mindkét kriúka terjedelmének közel felét foglalja el a szerző személyével foglalkozó rész; az alábbiakban erről nem esik majd szó. Három értekező műfajba tartoznak a könyv írásai, a tizenegy irodalomtörténeti tanulmányt keretbe fogja a kötet élére helyezett vitairat s a végén olvasható filológiai pamflet, így indokolt más-más eljárással közelíteni az írásokhoz: a NEMZET ÉS LAKOSSÁG című vitairat, amelyet, ha különlenyomatként is megjelent volna, szívesebben neveznék röpiratnak, ideológiakriúka megközelítést igényel, míg a tanulmányok természetesen szakmai bírálatot. Ez utóbbi során nem kifogásokat kívánok sorolni, hanem főként a szerző látásmódját elemzem, s néhány konkrét kérdésben vitatkozom vele, hiszen az irodalmi értelmezés szabad terület, legalábbis az életünknel szabadabb, s elméleti közhely, hogy az értelmezők miként „írják át” a műveket.

(*Nemzet és lakosság*) Szörényi 1980-as dolgozata sokarcú írás: az ellenfeleivel kíméletlenül gúnyolódó vitairat átváltozik a nemzeti tudat történetét felhajzó tanulmánnyá, majd vissza; stílusában váltakoznak a leíró és a pamflet jellegű részek. Az írás talán legfontosabb része a nemzeti tudat „nagy elbeszélésének” s az „elbeszélés” vallási struktúrájának a bemutatása (16–17. o.); a kötet tanulmányai számtalan adalékot szolgáltatnak ehhez. Idézem a vitairat konklúzióját, ebből érthető meg az aktuálpolitikai szándék, amely áthatja az írásmű minden sorát: *„Véleményem szerint attól kell félni, hogy a nemzeti sajátosságok eltűnésével arctalan tömeggé, metafizikai értékek elsajátítására alkalmatlan csordává, vagyis lakossággá torzul az a kb. tizenötmillió ember, akinek a sorsáról az [...] értelmiségi purparlé folyik.”* (19. o.) Az idézett passzusban feltűnik a vitairat címeként is kiemelt fogalompár. A Szörényi által használt szembeállításnak (nemzet és lakosság) hosszú története van, a szerző talán Kölcsey PARAIN-

SIS-ének emlékezetes nemzet és sokaság elentétpárját tekintette mintának, vagy Babits A TÖMEG ÉS A NEMZET című esszéjének fogalompárját. Az a nemzetfelfogási hagyomány, amely Szörényi elveiben feltárul, Kölcseynek 1826-ban és azután frott értekezéseiig nyúlik vissza. E felfogás szerint a nemzet konvencióelvű közösség, amely a család mintája szerint működik, kollektív egyéniség, melynek önálló, egyének fölötti élete, „*állandó pályaköre*” van. A vitairatban többször olvasható a nemzetihal gondolata, mely ugyancsak minden konzervatív kultúrnemzeti felfogás sajátja. A nemzetihal – akár a fennebb idézett részletben – a nemzeti önazonosság elvesztését jelenti, ez esetben a nemzeti személyiség elpusztul, bár az egyének élnék tovább, de már nem közösségként, hanem elszigetelt egyénekként a társadalomban, melyben a hagyomány szervező elve helyébe valamilyen külsőleges, racionális elv lépett. Az általános értékek elérésének előfeltételeként jelenik meg ebben az eljárásban a nemzeti tudat; az egyén magában álló erkölcsi személyiségként nem juthat el például a vallásos hitig vagy az emberszeretelig, csak a nemzeti test tagjaként. E gondolkodásmódban a társadalmi osztályok konfliktusai nemzeti önmeghasonlasként értelmeződnek, a társadalom (például nézetbeli vagy érdekbeli) pluralitása pedig alárendelődik a nemzeti egység gondolatának. A nemzet a történelem értelme; ha a nemzeti személyiség meghal, a történelem elveszti értelmét. A nemzeti önazonosság a nemzeti sajátosságok megőrzését jelenti, tehát a múltba mélyesztő gyökereit. E nemzetfelfogás hagyományában állandóan visszatérő elem a modernitástól való félelem: az 1849 utáni Arany éppúgy, mint a kései Babits, úgy látta, hogy a modernizáció, a korszerű eszmék hatására a magyarság elvesztheti nemzeti sajátosságait. Kölcsey MOHÁCS című tanulmányában – melyet hosszan idéz vitairatában Szörényi – a nemzeti múlt-hoz való viszonyban lelte fel egy nemzet hanyatlásának vagy virágzásának eredendő okát. Szörényi irodalomtörténeti ars poeticájának alapja, ha jól látom, a MOHÁCS-nak egy szöveghelye, amely a történetvizsgálat nemzeti jelentőségéről, a filológia nemzeti hivatásáról szól. Szemléletével egy szakma parükularitásából a nemzeti létkérdés szintjére emeli a filológia problémáit.

Tekintve, hogy közel áll hozzám a különböző gondolkodási paradigmák, hagyományok összehasonlíthatatlanságának, egymással való kommunikációjuk lehetetlenségének feltételezése, de legalábbis az erre vonatkozó szkepszis, szükséges itt leszögezmem, hogy tőlem a fent leírt nemzetfelfogás és a belőle következő irodalomtörténet-tróái látószög idegen. Szörényi a nemzeti tudat vallási jellegét, szerkezetét a szabály, a Legyen! szintjére kívánja emelni, míg én egy közelebbről meg nem határozott laikus patriotizmus híve vagyok. A nemzeti érzésnek elnyomó aspektusa is létezik, e kérdésben inkább – a kor-szakban maradvá – Eötvösnek az URALKODÓ ESZMÉK első kötetében kifejtett aggodalmi állnak hozzám közel. A nemzeti érzés a „*többség zsarnokságának*” a jellemvonásait eredendően magában hordja, még ha nem társul is hozzá – mint ahogy erre felé oly gyakran társul – az egyének életébe való, nemzeti ideológiájú állami beavatkozás. Hajlamos vagyok azt gondolni, hogy Kölcsey MOHÁCS-ában az igazság a két vitafél között nem egyszerűen a nemzeti érzésű költő oldalán áll, hanem eloszlik (mivel ilyen az igazság természete) közte és a hidegen vizsgálódó világpolgár között. Továbbá, ha a szakma problémáit a nemzeti létkérdések közé helyezzük, bizonyára nyerünk a filológia elhivatottságát illetően, de túl sokat veszünk autonómiáját tekintve, e fogalmat itt filozófiai érteleme szerint használva. Ugyanakkor világos előttem az is, hogy a magyar irodalomtörténet-írás számos nagyszerű teljesítményét, tesszem azt a Toldy Ferencét vagy a Horváth Jánosét, éppen az általam leírt nemzetfelfogás és látószög jellemzi.

A szerző a könyv előszavában írja, hogy a NEMZET ÉS LAKOSSÁG-ban a nemzeti tudat teremtésének történetét vázolta föl. (Elsősorban a 10–15. o.-on.) A vázlat értelmiségképével fogok először foglalkozni. Szörényi a jözebnizmus követő történelmi szituációról írja, hogy „*a magyar értelmiségnek ama csekély, felkészítettségűtől úhatott töredéke*”, amelyre majd a nemzeti tudat megteremtésének a feladata hárul, akkor egyrészt a nemesi nemzetet, másrészt a jog nélküli milliókat láthatta a hazában, de nemzetet nem. Ez állításban az értelmiség fogalmának a használata történetileg, úgy vélem, nehezen indokolható.

Azoknak a személyeknek a társadalmi állása, akik 1790 vagy akár 1825 körül – mai megítélésünk szerinti – értelmiségi munkát végeztek, nem ezen tevékenységüknek, hanem eredeti társadalmi hovatartozásuknak, jórészt származásuknak felelt meg. A magyar értelmiség-történeti kutatások általában az 1840-es évektől kezdve látják használhatónak a fogalmat. Szörényi értelmiségfogalma azonban nincs történetileg alátámasztva, inkább ideáltípusnak nevezhetnénk. A vázlat nemzetképének nincs társadalmi aspektusa, a nemzet mint egység jelenik meg, amelynek egyetlen kiemelt tagja van: az értelmiség, a nemzeti tudat ki- és átdolgozója. Azt mondhatjuk, Baudrillard kifejezését használva: ez az értelmiség a Mi helyére kíván lépni, ugyanakkor a hatalomtól függetlennek kíván látszani. Hogy ezt megtehesse, elfelejti, hogy az értelmiségi tudás szerkezetében hatalmi struktúrák működnek, hogy térségünk „szabadon lebegő”, mert polgári alapzat nélküli értelmisége gyakran került az állam vonzáskörébe, a szocializmus pedig az értelmiségi hatalom formájaként is interpretálható. Értelmiségképének megalkotásakor a szerző mindettől eltekintett. Szörényi célját, ha jól értelmezem, a romanúka nemzetébresztési törekvésének mintájára értelmiségébresztésnek nevezhetnénk. Észertint a magyar értelmiségnek rá kell ébrednie „örök hivatására”, a nemzeti tudat megőrzésének-átdolgozásának feladatára – mert közeledünk a nemzet-halál állapotához.

De vajon mely okok vezettek a nemzeti sajátosságok elvesztéséhez (1980-at frunk)? A szerző szerint az okok „*a rákasiszta önkény, illetve a modern ipari civilizáció*” (15. o.), melyek felszámolták a nemzeti tudat hagyományozódásának intézményeit. A két tényezőnek, a szocializmusnak és az ipari civilizációnak két közös vonása van: mindkettő anacionális, ugyanakkor modernizáló jelenség. A társadalom hagyományos struktúráit a szocialista modernizáció éppúgy megváltoztatja, helyenként lerombolja, mint egy kapitalista modernizálódás, emberek tömegeit készletű életformaváltásra mindkettő, s ez megbillenü a társadalom értékrendjeinek egyensúlyát is. Mindenfajta konzervatív modernizációkritika (amely ez esetben nemzeti jellegű) ezen eredeti kiindulópontja helytálló. Csakhogy e

kétfajta modernizáció gyökeresen különbözik akár megvalósulásuk módját, akár eredményét tekintve, főként pedig értékrendjüket illetően. Márpedig azoknak a tradicionális értékeknek a helyébe, amelyeket Szörényi oly fontosnak tart és pusztulófélben lévőnek lát, egyáltalán nem az urbánus, ipari civilizáció értékei lépnek, hanem a meglévő értékek keveredtek össze a szocializmus értékrendjével. E különbségtétel nélkül a modernizációhoz általában kötődik a gyanú, hogy értékvesztéssel jár, s így veszélyeztetni a nemzeti egyéniség épségét. E kérdést bővebben tárgyalja egy másik vitairat, Tamás Gáspár Miklós *AZ ÉRTÉKVÁLSÁG LEGENDÁJA* című dolgozata, amelynek érveire a fentiekben is támaszkodtam.

A nemzeti tudat történetét bemutató vázlat kapcsán további ellenvetések is megfogalmazhatók. Bizonyára a vitairat műfaj miatt vált kissé egysíkúvá a XIX. század nemzetfelfogásáról szóló rész, melyet, ha egybevetjük Gergely András e témáról szóló kiváló tanulmányával (*A NEMZETTÉ VÁLÁS PROGRAMJAI*), túlzottan leegyszerűsítőnek találunk. A XX. századdal kapcsolatos résszel elsősorban a *MI A MAGYAR?* című kötet értékelésében vitatkoznék. E gyűjteményben egyáltalán nem a különböző nemzetkonceptiók vitáinak konszenzusát, „megállapodását” láthatjuk, mint a szerző írja, a *MI A MAGYAR?* csupán a korszak egy jellegzetes felfogásának dokumentuma. Szörényi megállapításával szemben, aki e felfogást korszerű nemzettudatnak találja, a szakirodalomból inkább Lackó Miklós nézetét osztom, aki a következőket írja: „Az ősidőktől fogva szabadságszerető, viléz, realista, méltányos, politikus, de a modern koráramlatoktól elforduló konzervatív magyar-képlet, ahogyan az a *MI A MAGYAR?* című tanulmánykötetben kifejezést jutott, a kritika már többször elemelte, kimutatta e karakterkép módszertani és tartalmi ürességét...” Ezzel végére is értem bírálatom ideológiakritikai részének.

(*Berzsenyi-problémák*) Megoszlik a kritikai irodalom véleménye arról, hogy Berzsenyi Dániel 1808-as pályafordulatát a következő években követi-e világnézeti váltás. Általában a Kazinczyhoz frott 1809-es episztolához szokás kötni a költő felvilágosult fordulatát, Bíró Fe-

renc álláspontja szerint viszont Berzsenyi szellemi pozíciója már 1810 előtt is „a legteljesebb mértékig” a felvilágosodáson belüli. Szörényi László a *VANDAL BÖLCSESSÉG* című vers elemzését 1809–11-es Berzsenyi-levelek idézésével kezdi, amelyek igazolják, hogy a költő belső fordulatként élte meg nézeti változását, majd az elemzés folytatásában a verset Berzsenyi episztolái első darabjának nevezi, nem világos, hogy miért, a szakirodalom ugyanis 1814–15-re datálja a mű keletkezését. Ludassy Mária írja egy helyütt, hogy „bizonyos értelemben az egész XIX. század gondolatvilága a francia forradalomra való reflexió”, lényeges kérdés tehát, mi volt Berzsenyi válasza a forradalom kihívására. A *Holmi* című folyóiratban, amely nevével is a magyar felvilágosodás hagyományához kötődik, megengedhető talán egy hosszabb passzus az említett kérdéssről. Szörényi verselemzésének konklúziója szerint Berzsenyi igentli a francia forradalmat, „*történelmileg indokoltnak*” és „*a felvilágosodás velejárójának*”, mintegy következményének tekinti, mint a zsarnokság elleni fellépést (28. o.). Az én versértelmezésem eltér ettől.

A vers szerkezeti vázlata röviden a következő: az első szakasz megfogalmaz egy elterjedt nézetet a könyv, a tudás történeti szerepéről (a könyv elterjedése okozta Róma bukását éppúgy, mint a francia forradalmat); a második szakasz hármias indoklást tartalmazza annak, hogy e téves nézet mellett nincsenek érvek; a harmadik szakasz pedig egy történelemszemléleti, egy történetfilozófiai és egy politikai filozófiai tanulságot von le mindezekből. Érdekes a második szakasz hármias bizonyítására figyelni: először azt szögezi le, hogy Róma hanyatlása és az ancion régime bukása két különböző eset, azaz nem vonhatunk le történetfilozófiai következtetéseket az eseményeket analogikusan kezelve, egy történeti eset csak saját korába ágyazva értelmezhető, mondja Berzsenyi – a historizmusra emlékeztető – érvelése. Másodsor arra utal, hogy a történelemben pártütés, végtelen zavar, öldöklés, gyilkos tömeg ott is előfordul, hogy a könyvek nem terjedtek el, tehát e jelenségek oka nem lehet a könyv. Érveléséből következtethetünk arra, mit gondolhatott Berzsenyi a francia forradalomról, ha történelmi analógiát a

végtelen zavarban, pártütésben stb. ismerte föl. Harmadszor az előző indoklás fordítottjával él: vannak országok, ahol elterjedtek a könyvek, a tudás, s mégis állnak a trónok. A példaként felhozott három művelt ország Poroszország, Ausztria és Anglia. Mint ismeretes, a liberális porosz kormányzat 1809-cel kezdődően jelentős reformokat valósított meg, s egyik minisztere úgy érvelt a porosz királynak a reformok mellett, hogy nekik felülről kell megvalósítaniuk mindazt, amit a franciák alulról elkezdtek. Berzsenyi talán hasonló reformokat várt Béctől is. Mint Szörényi észrevette, jellemzésével a költő Angliát kiemelte a három ország közül. Megfigyelése egybeesik Csetri Lajos Berzsenyi-könyvének állításával: a költő számára egyre rokonszenvesebbé vált az angol társadalomfejlődés útja.

Lássuk most a harmadik szakaszban levont tanulságokat. Berzsenyi elutasítja a tekintélyelvű értékelméleti gondolkodást, mely szerint a régiek kijelentéseit eleve helyesnek kell elfogadni a mára nézve is. Ebben azonban nem a francia felvilágosodás „*történelemellenességét*” vagy a régivel szembeni kritizmusát látom, inkább – s ellenkezőleg! – azt a belátást, hogy más koroknak mások az igazságai. Ilyen következtetéshez egy korabeli könyvbarát például Montesquieu-t vagy valamelyik XVIII. századi angol filozófust, például Hume-ot olvasva juthatott. Áttérve a harmadik szakasz történetfilozófiai gondolataira, Martinkó Andrásra hivatkozom, aki nagyszerű FOHÁSZKODÁS-tanulmányában azal érvelt Berzsenyi eszmei fordulata mellett, hogy 1810 után a felvilágosodás perfekcionizmussal Berzsenyi „*fontos hűvallása*” lesz, míg korábban a ciklikus történelemszemlélet volt verseiben az uralkodó. A VANDÁL BÖLCSESSÉG harmadik szakaszában sem egyikkel, sem másikkal nem találkozunk, ellenben egy értéktélelet nem tartalmazó kétértelmű történelemfelfogás ölik szemünkbe, amely a „*maklós ember*” kora és a jelen közt hűz cezúrát, tehát a természeti állapot és a civilizáció között. Sem a természeti állapot fikciója, sem a vers utolsó soraiban emlegetett zsarnokölés-elmélet nem a felvilágosodás terméke, jóval korábbi eredetűek, s a XVII. században épp ezek a politikai filozófiai gondolkodás köz-

pontú témái. A vers zárlata véleményem szerint egy politikai filozófiai tanulságot tartalmaz. Szembeállítja az uralkodói hatalom kétféle igazolását: az isteni legitimitációt (mely szerint a király hatalma Istentől való, tehát nem igényel semmiféle emberi igazolást) és az emberit (mely szerint uralkodásának tettei legitímálják a királyt), s úgy ítéli meg, hogy a civilizáció korával nem fér össze az isteni legitimitáció, nem lehet érvényesnek elfogadni. Ha tehát egy uralkodó hatalmát nem lehet igazolni a tetteivel, akkor az uralma nem legitím; a úranussokkal szemben pedig jogosult az ellenállás, a zsarnokölés. A civilizáció korának a felvilágosult uralkodás felel meg, de a költő által hozott három történeti példa (Titus, Aurel, Fridrik) arra figyelmeztet, hogy Berzsenyi nem a konkrét, történeti felvilágosodást igentli itt, hanem az „*örök felvilágosultságot*” az emberi történelemben. A despotizmusellenesség sem a felvilágosodással függ össze, hanem a Berzsenyinek oly kedves nemesi demokrácia eszményéből következik. Szörényi is említi, a Berzsenyi-szakirodalomban is gyakran olvasható, hogy Volney felvilágosodott embereszménye és valláskritikai fejtegetései hatottak a költő több versére, így A TEMETŐ-re, a KAZINCZY FERENCHEZ és A PESTI MAGYAR TÁRSASÁGHOZ című episztolákra, és a VANDÁL BÖLCSESSÉGRE is. Mint igyekeztem rámutatni, a vizsgált vers harmadik szakaszában nem valláskritikai megjegyzéseket találunk, mint Szörényi is véli (27. o.), csupán az isteni legitimitáció elvetéséről olvashatunk. Általában is kételyeim vannak azonban, vajon valóban összeillik-e Volney naturalista antropológiája, erős vallásellenessége, háromszlatú történelemfelfogása Berzsenyi elgondolásaival, legalábbis a VANDÁL BÖLCSESSÉG-ben láthatókkal, miközben természetesen nem vonható kétségbe, hogy A ROMOK olvasása A PESTI MAGYAR TÁRSASÁGHOZ című versre szövegszerűen is hatott.

Azt gondolom tehát (A VANDÁL BÖLCSESSÉG alapján), hogy Berzsenyi végtelen zavarban, öldöklésnek láthatta a francia forradalmat, okának nem a felvilágosodást, hanem a civilizált korról össze nem fűző despotizmust tarthatta, elfogadhatónak a felvilágosult uralkodást (de nem a felvilágosult abszo-

lutizmust) vélte, elsősorban az angol mintát, amely biztosítja a könyv, a műveltség terjedését és virágzását.

(*Jókai-problémák*) A Jókai-értelmezések történetében Péterfy Jenő bírálatai óta uralkodó eljárásnak számít a Kemény–Jókai-összehasonlítással rávilágítani arra, hogy míg Kemény regényei közel állanak a kor nyugai és orosz íróinak írásmódjához és problematikájához, addig Jókai műve végül is korszerűen jelenség. E nézet elszigetelt ellenzékének számított Sötér István 1941-es Jókai-könyve. Az ellentétes vélemények reprodukálódnak a mai irodalomtörténészek körében is: Szegedy-Maszák Mihály Jókai műveit – Keménnyel szembeállítva – „a *kikapcsolódás irodalmához*” sorolja, Bori Imre viszont a másik, „ellenzéki” hagyományban állva Jókait a magyar „fin de siècle” írójának tekinti, akinek 1870 utáni műveiből nőtt ki a századforduló modern magyar prózája. Szörényi sem egyik, sem másik értelmezési paradigmát nem tekintő sajtójának, bár az utóbbiak ítélete közelebb áll hozzá.

Értelmezési prózai eposzokként elemzik a Jókai-regényeket (140. o.), A KÖSZIVŐ EMBER FIATAI-ról nemzeti hőseposzokként beszél, A FEKETE GYÉMÁNTOK-ról pedig azt írja a szerző: „a teológiai, biblikus eposz ülteti át a regényműfaj nyelvére”, s ebben a termékeny interpretációs gyakorlatban összetételkötik a Jókai-szakirodalomban Zsigmond Ferencről kezdődően gyakran emlegetett eposziasságfelvetés Szörényi legbensőbb érdeklődésével, hiszen az eposz a nemzetteremtés igazi műfaja.

A tanulmány címe MÍTOSZ ÉS UTÓPIA JÓKAINÁL., ennél azonban többet is, kevesebbet is kapunk, hiszen Szörényi írása valójában átfogó pályakép, ugyanakkor a címben jelölt téma nem tárul föl teljesen előtünk, például az ÓCEÁNIA-ról vagy az A HOL A PÉNZ NEM IS-TEN című regényről nem esik szó a dolgozatban. A szerző a Jókai-művek tematikus magvának a Sziget mítoszt tartja, amelyben egy rousseau-ista alapképzet, az író komáromi személyes élményei és a hosszú államregény-utópia hagyomány találkozik össze, kiváltója pedig az, hogy a „modern polgári világ, a kapitalista civilizáció egyre nagyobb iszonyattal

tölti el” az író, ezért is menekíti hőseit egy-egy szigetre.

Szörényi gondolatmenetével három ok miatt nem tudok egyetérteni. 1) Úgy vélem, világosan elválik egymástól két szigetűpus a Jókai-művekben, az egyik valóban a rousseau-ista képzetekhez kötődik, a másik az államregény tradíciójához, a kettőnek azonban közvetlen köze nincs egymáshoz. Így a Senki-sziget az egyéni boldogságot hordozza, míg Delejországnak a társadalmi boldogságot igyekszik megvalósítani; az előbbi a természetbe visszatért s így természetessé vált ember látomása, az utóbbi a társadalom konfliktusaival néz szembe, s egy ideális társadalom modelljét vázolja föl. Két különböző típus tehát, más-más élmény és törekvés áll mögötük. 2) A Szörényi által írt pályakép történetileg kevésbé tagolt, s ennek problematikusága az általam vizsgált kérdést is érinti. Nagy Miklós Jókai pályaszakaszairól írva a kiegészítés idején állapít meg témaváltozást: „*Kedvenc alakja lesz az eddigi reformpolitikuskok, Széchenyi-utódokkal szemben a hazafias, emberegyes ipari vállalkozó...*” Bori Imre 1870-től számítja a regények nagy átváltozását. Mindenesetre ezekben az években áll össze Jókai szeme előtt az új világ képe, amelyet már a kapitalizmus, a pénz, a technika határoz meg. A magyar kapitalizmussal kapcsolatos dilemmái ezekben az években fejlődnek ki, ezeket nem érdemes az életmű általános dilemmáiként leírni. 3) Jókai kapitalizmusképe mindig is kétarcú volt, például a természettudományos és technikai haladásba vetett hite végig ott élt a pénz mindenhatósága fölötti kétségbeesése mellett. A nemzeti kapitalista alakjának szentelt két nagyregény különbségeit is érdemes itt megemlíteni: az 1870-es A FEKETE GYÉMÁNTOK-ot minden belső kétely ellenére átutítja a reménykedés, hogy a magyar kapitalizmus meg tudja oldani azokat a súlyos társadalmi konfliktusokat, amelyeket az iparosodás elkerülhetetlenül felvet, s amelyeket a Nyugat nem tudott feloldani. Az 1872-es Az ARANY EMBER alaptendenciájaként pedig már joggal ismerte fel egyik kortárs kritikusa a Magyarország polgári fejlődésébe vetett hit elutasítását (Szörényi idézi a könyv 157. o.-án). A két regény

frása közti törés tovább mélyült a következő években, az 1873-as gazdasági válság után. A fentiek alapján csak ezekről az évektől kezdve (s csak az elsorolt megszorításokkal) látom helytállónak a szerző megállapításait Jókai kapitalizmushoz való viszonyát illetően.

(*Arany-problémák*) A magisztrális ZALÁN FUTÁSA-tanulmány mellett az Arany epikájáról frott rész a kötet legkiemelkedőbb darabja. Az eposz műfaji hagyományának és Arany egyéni műalakító invenciójának állandóan változó viszonyát kiválóan mutatja be a szerző. Szörényi szerint a költő epikus magatartása (s így epikai művei is) az eposz elfogadásának és elutasításának végletei közötti ingadozásként írható(k) le. Az epikus pályának erről az alapvonaláról, valamint az írás végső következtetéséről, miszerint Arany műve a klasszicizmus öröksége, és a korabeli klasszicizáló tendenciákhoz kötődik leginkább, egyaránt meggyőzi olvasóját a tanulmány. Marad azonban mégis néhány kisebb kétely.

Szörényi azt írja, hogy a TOLDI írásakor a művészi feladat a költő számára az volt, hogy népies történetet alkosson, s az ugyanakkor „megfeleljen az eposzi normáknak”. A TOLDI eposzi jellege mellett felhozott érvről, hogy Arany művének kompozíciója az AENEIS-t követi, Imre László már megírta kriukájában, hogy erőltetettnek tartja a párhuzamot. Szörényi eposznak, népies eposznak tekinti a TOLDI-t. Csakhogy Arany nem tekintette annak, mint a Petőfivel 1847 februárjában váltott leveleikből kiderül. Ugyanezen időszakban írta Szilágyi Istvánnak a következő sorokat, melyek a TOLDI-nak az eposzhoz való viszonyával foglalkoznak: Az ILIÁSZ és az ODÜSSZEA „nem egyebek egyszerű – lejjázzal folyó népi költeményeknél. Bennök az egyszerűség költői fenséggel párosulva van, s ha nem ez a népi költemény feladata, úgy nincs róla helyes fogalmam. – Ez lebegett előttem, midőn a TOLDI-t írtam”. Mint a TOLDI írásakor Arany számára a görög eposz, méghozzá a nyelve, a stílusa s mindezek mögött az eredete, hiszen a magyar népiesség kölcsönig visszanyúló felfogása szerint a görög eposzok közvetlenül a népköltészetből nőttek ki. Ami a mű írásakor Arany számára epikai, „eposzi norma” volt, azt nem kellett összeegyeztetnie a népies történettel, mint Szörényi írja, hiszen ele-

ve hozzátartozott, épp az volt a specifikuma. Ismeretes továbbá az is, hogy a Kisfaludy Társaság pályázata népies költői beszélyre szólt. A TOLDI műfaja ennek felel meg: modern kifejezéssel népies elbeszélő költemény.

A TOLDI megírásának előfeltételei között említi Szörényi, hogy a reprezentatív eposz iránti nemzeti igény újra feléledt az elméleti irodalomban az 1840-es években, egészen pontosan Erdélyi János 1845-ös Vorösmarty-tanulmányában. Tudjuk, hogy Aranyt közel két évtizedig milyen erősen vonzotta ez a feladat, s az eposz korszerűségének a kérdésére ugyanazt a választ adta, mint Erdélyi. Szörényi egyetlen ponton érinti a műfaji korszerűség problémáját, véleményem szerint vitatható módon. Az eposz iránti új, a népiesség által újrafogalmazott igényben szerinte két tendencia jelentkezett: „egy voltaképpen elavult klasszicista normarendszer” és egy korszerű elem, a romantikus emberiségköltemény modern követelménye (166. o.). Én úgy vélem, egyrészt maga az igény is a klasszicizmus hagyatéka, másrészt nem hiszem, hogy az emberiségkölteménynek lényegi köze volna a népiesség fő dilemmáihoz. Tudjuk, hogy maga Erdélyi sem volt a romantika barátja. Ha mindez így volna, akkor az eposz iránti új igény mögül kiesik a korszerűség érve. Szörényi a tanulmány végén, épp a korszerűség kérdésébe ütközve, a sajátos autochton magyar irodalmi fejlődéssel magyarázza Aranyt a klasszicizmushoz való kötődését. Nem gondolom, hogy egy ilyen érvelés jogtalan, de hosszas passzusokat igényelne, elvi állításokat az irodalmi fejlődés mibenlétéről, és konkrét fejtegetéseket a magyar népiesség eszméjéről, kulturális szerkezetéről, társadalmi háttéréről.

Az eposz korszerűségének a kérdése az Arany-pálya más pontjain is felvetődik, például a BUDA HALÁLA kapcsán. Németh G. Béla kiváló tanulmánya többek közt azért látja korszerűtlen, bár nagyszerű kísérletnek a BUDA HALÁLA-t, mert mind a költőnek a műfajhoz való ragaszkodását, mind az ehhez szorosan kapcsolódó nemzeteszemélyét idejéért múltjának véli, s nem a kortárs nyugati irodalomhoz, hanem a hazai élethez képest. Szajbély Mihálynak az 1849 utáni „Izraelenestől” frott remek tanulmánya mutatta ki, hogy a népnemzeti iskola eposz iránti igénye

milyen szorosan kapcsolódik ahhoz a félelemhez, hogy a modernizáció terjedése a nemzeti sajátosságok elvesztésével járhat. Éppen ez az alapkérdése a TOLDI ESTÉJÉnek, mint Szörényi is írja, nem hozza azonban összefüggésbe a fenti politikai vagy akár történetfilozófiai dilemmát a műfajhoz való viszonytal. Nem foglalkozik azzal sem, hogyan módosult a TOLDI patriarchális demokráciára épülő nemzeteszemléje, amely a nemzeti családélet Kölcsényig visszanyúló ideájából származhat, az ötvenes években paternalista, népnevelő demokráciává, mely a hatvanas évekre lehetővé teszi a nemzeti értelmiség vezető szerepének kiemelését. A szerző nem foglalkozik a nemzeteszemlének a műfajfelfogáshoz és a népiességfelfogáshoz való viszonyával sem.

Szörényi műértékelései leginkább Sötér István korszak-monográfiájának Arany-képéhez állnak közel, azzal a jelentős módszerbeli különbséggel, hogy míg Sötér elsősorban stílusfogalmakkal dolgozik, Szörényi a műfaji hagyományt állítja a középpontba. Nemcsak e pályaképre, a többi tanulmányra is jellemző, hogy elemzése a műfajfogalmakra és a retorikai vizsgálódásokra épül, s ugyanígy a korstílus kérdésének periferikus szerepe is állandó jegy. Egy korstílusra vonatkozó kijelentésével vitatkoznom is kell. Az Arany-pályakép zárlatában írja: „hisz a német klasszicizmus is a romantika egy fajtája”. Valóban létezik egy értelmezési hagyomány, amely a német klasszikát a romantika egy fajtájának tekinti, de például Lessing klasszicizmusát semmiképp. Ugyanakkor azt az álláspontot, amely a német klasszikát a neoklasszicizmus körébe sorolja, s elhatárolja tőle a német romantikát, jóval meggyőzőbbnek gondolom. Még pontosabb talán azt mondani, hogy a weimari klasszika és a jénai romantika két egymás melletti jelensége az „esztétikai korszaknak”, s a kései Goethe műve ennek meghosszabbításaként fogható fel.

(Egy filológiai pamflet sorsa) A SZÖVEGGONDOZÁS – MAGYAR MÓDRÁ című dolgozat üzenhető klasszikus magyar író műveinek szocializmus ideje alatti kiadásaival foglalkozik, a politika vagy a prudencia miatti szövegcsontkításokkal

az ezekhez fűzött ideológiai magyarázatokkal. A legendás tanulmány a régi *Mozgó Világ* számára készült, de abban már nem jelenhetett meg. A könyv jegyzetei közt nincs feltüntetve a mű első megjelenésének a helye. A dolgot először a szegedi bölcsészkar *Gondolat*-jel című egyetemi lapja közölte négy részben 1984-ben. E sorok írójának ez alkalomból – diáktársaival együtt – lehetősége nyílt arra, hogy egyszerre az egyetem négy pártütökárával tárgyaljon arról, beülték-e a lapot, vagy sem. Az első megjelenés szövegét összehasonlítva a könyvbelivel kiderül, hogy az utóbbi az eredetnél jóval rövidebb, szövegét legalább huszonegy helyen megcsontkították. A kimaradt részeket elolvasva, ha azt nem tudhatjuk is meg, hogy kicsoda húzott ki mondatokat a tanulmányból, de azt talán igen, hogy mindez kinek az érdekében történt.

Enyhébb fogalmazású lett már a cím is, mely a kéziratban még így szerepelt: *ARS MUTILANDI HUNGARICA, azaz A CSONTKÍTÁS MESTERSÉGE MAGYAR MÓDRÁ*. Kimaradt a szövegből egy passzus, amely a *Gondolat* és a *Magvető* Kiadó szövegcsontkítóinak versengését mutatta be Krúdy írásai kapcsán. Lehet, hogy e változtatásnak van valami köze ahhoz, hogy a kötetet a *Magvető* adta ki. Elmaradt egy hosszabb rész, amely Kosztolányi ÉGI JOGÁSZ című novellájával foglalkozott, Szörényi állandó törekvéseként, hogy a politika által feledésre ítélt műveket visszaemlje a mai irodalmi tudásunk körébe. Elkerült Petőfi és Jókai neve mellől az elvtárs szó, kikerült a szövegből a marxista–delfinista jelző, akárcsak a szerzőnek az a javaslata, hogy a jövőbeni Petőfi-kiadásokból hagyják el a NEMZETI DAL-t. Kosztolányiról nem írhatta le a szerző, hogy „megbízhatatlan reakciós, csontja velejéig burzsoá firkász”, Karinthyról hogy „kőnyelme viccelődő” volt. És sorolhatnám még tovább. Így Szörényi féktelenül gúnyos és élvezetes pamfletstílusú kicsit vesztett fényéből, viszont talán kevésbé nevelték volna ki az olvasók a kigúnyolt hivatalos ideológiát, nyelvezetet, ha a kötet még a szocializmus alatt megjelent volna. De nem jelent meg, csak 1989-ben, többéves késéssel.